

Historie

Træk af kolonisationens historie.

Kolonisterne på de jyske hedestrækninger.

I første halvdel og omkring midten af 1700-tallet blev der rundt om i Europa gjort forsøg på at opdyrke både moser og heder. Eksempler på sådanne tiltag kendes fra bl.a. Spanien, Rusland og Østrig-Ungarn, samt fra de mange hedeegne nord for Berlin i det daværende Preussen.

Også herhjemme forsøgte regeringen flere gange at få påbegyndt opdyrkningen af de vidtstrakte heder i Midtjylland fra Viborg i nord til Vejle i syd, samt fra den nuværende dansk-tyske grænse i nord til Rendsburg i syd i den danske konges hertugdømmer Slesvig-Holsten.

Men det lykkedes først i årene 1759-1765, da den kongelige danske legationsråd Johann Friedrich Moritz i Frankfurt am Main på grundlag af bl.a. annoncer i derværende aviser samt plakater fra foråret 1759 og de følgende 3-4 år fik sendt mere end et par tusinde kolonister fra landgrevskabet Hessen-Darmstadt, grevskabet Erbach i Odenwald, kurpfalz, markgrevskabet Baden-Durlach samt hertugdømmet Württemberg til Danmark.

Den stadig stigende strøm af kolonister overvældede de danske myndigheder, der ikke havde forberedt modtagelsen. På grund af både politiske og religiøse spændinger i de nævnte sydtyske fyrstendømmer – samt gyldne løfter og rejsepenge havde en broget skare ladet sig lokke nordpå; mange af kolonisterne var landarbejdere og håndværkere, men ikke egentlige bønder – og for langt den største parts vedkommende helt uden kendskab til hedeopdyrkning.

I efteråret 1759 kom de første kolonister til Viborg og Fredericia, hvor de blev indkvarterede for vinteren, og i løbet af 1760 kom en stadig større strøm af familier, der blev indkvarterede i Fredericia, Kolding og Vejle. I 1760 blev kolonierne Haurdal (Frederikshede) og Grønhøj (Frederikshøj) på Alheden i det nuværende Frederiks sogn anlagt med hver 30 gårde efter kolonisternes ønske efter sydtysk skik med 3 gader med hver dobbeltrækker med fem gårde i hver række, og i hver gård skulle der oprindeligt bo to familier. Lignende kolonier blev anlagt i Thorning (Gråmose=Frederiksmose og Kompedal=Frederiksdal), Kragelund (Julianehede) og Bording sogne (Christianshede), samt på Randbøl Hede vest for Vejle i sognene Randbøl (Frederikshåb) og Vorbasse (Frederiksnåde og Moltkenberg), men langt de fleste kolonister blev bosat i hertugdømmerne.

Kolonisternes antal på Alheden og Randbøl Hede blev dog snart reduceret. Fra myndighedernes side skønnede man, at der var mange uegnede blandt kolonisterne, andre igen var opsætsige. Man udarbejdede derfor i 1763 en liste over de, man ønskede udviste af landet. Men forinden var en del rejst frivilligt på grund af skuffelse – enten hjem igen eller til Rusland v/Volga-floden. Herefter kunne de resterende kolonister få udstedt endeligt tysk fæstebrev på deres kolonigarde.

Endelig blev en reduktion i kolonisternes antal fuldbyrdet i 1765. Dette skete ved den nye regerings indgreb i kolonisationsprojektet gennem besparelser. Det kunne mange familier ikke holde til, og de anmodede derfor om rejsepenge til Rusland, hvortil der som nævnt allerede var indvandret tidligere kolonister fra Jylland i årene 1763-1764.

Først ved samme tid indfrieede myndighederne det givne løfte om bygning af en kirke. Frederiks kirke stod færdig 1765, men blev først indviet i 1766. Bygningen af kirken, der blev lagt midt mellem Grønhøj og Haurdal, var blevet trukket i langdrag, bl.a. på grund af trosforholdene. Størstedelen af kolonisterne var lutheranere, men en næsten lige så stor del var reformerte (calvinister), hvortil kom nogle få katolikker.

Tilbage blev efter den sidste reduktion i 1765 ca. 53 familier på Alheden og Randbøl Hede, og der kunne nu skabes ro til at arbejde videre med kolonisationsprojektet. Der skulle nu komme år med sejt og brydende arbejde med opdyrkningen af de jyske hedestrækninger.

Lokaliteter

Frederiks Kirke

Da religionsstridigheder i Tyskland var en væsentlig årsag til, at tyske kolonister i årene 1759-1761 kom til Alheden, er det naturligt, at der hos familierne hurtigt opstod et behov for egen kirke på heden.

De første år søgte de fleste, der tilhørte den lutherske kirke, kirken i Thorning, mens de reformerte hentede præst hos de reformerte i Fredericia. Men i 1764 indfrie kong Frederik den Femte sit løfte til kolonisterne og begyndte byggeriet af en tysk kirke midt på Alheden. Den blev placeret lige midt imellem Grønhøj og Haurdal – 1542 favne fra hver by, altså nøjagtigt midtvejs.

Kongelig bygmester G. D. Anthon tegnede den enkle kirke, som er opført i nyklassicistisk stil med store vinduer. Hans eneste begrænsning i arbejdet var, at kirkens størrelse skulle svare nøjagtigt til tørreladen ved det statsejede teglværk i Skæ. Tørreladen skulle rives ned, og kongen mente, at taget godt kunne genbruges.

Kartoffeltyskerne slæbte grundsten sammen til kirken – tre læs hver. Da kolonisterne var fritaget for kørsel i kongens ærinde, blev det de omkringboende bønder, der måtte hente mursten fra Bording, tømmer fra Randers, tagsten på Hald og kalk i Daubjerg.

Den 16. april 1766 blev kirken indviet. Den skulle bruges af både den lutherske og den reformerte menighed, så der var to gudstjenester hver søndag. I begyndelsen havde kirken ikke noget alterbillede – og det passede de reformerte godt. Men den lutherske menighed savnede et alterbillede, som de senere fik foræret af Hans de Hofmann i Fredericia.

Den reformerte menighed svandt ind i de kommende år, og allerede i 1775 kunne den lutherske præst udnævnes til sognepræst. Han fik tildelt en gård ved kirken, og på dens jorde ligger præstegården stadigvæk, selvom det meste af jorden for længe er udstykket.

I Frederiks Kirke blev der prædikeret på tysk i mere end 100 år. Indtil 1823 foregik alle kirkelige handlinger på tysk, men på grund af dansk nationalfølelse og antitysk indstilling begyndte dansk at vinde indpas i kirken. Officielt blev den sidste tyske prædiken holdt den 27. februar 1870.

Kolonisterne var meget trofaste mod deres kirke. Pastor Johann Peter Købke, der var præst ved kirken 1796-1800 skriver således:

”De var gode til at komme til, overfor deres præst gode og tjenstvillige, flittige kirkegængere og agtsomme tilhørere. Deres sang i kirken var såre skøn, og der brugtes Petri Kirkes Gesangbuch. Så almindelig nydelig var sangen, at rejsende ofte kom ind i gudstjenesten, og at selv familier fra Viborg om sommeren besøgte mig for at høre kirkesangen”.

Den hårde vestenvind sled på bygningen. Det gik ud over de store ruder, der tit blev blæst ind. I 1787 blev nederste del af vinduesåbningen muret til – og det hjalp. Taget rokkede slemt i stormvejr, og derfor blev der opført en solid mur i kirkens vestende. Støttemuren førtes op i en murkrone eller klokkegalge, hvor klokken kom til at hænge, så kartoffeltyskerne kunne høre den helt til Grønhøj og Haurdal.

Indvendig blev kirken restaureret i 2003. Et alterbillede fra 1866 ”Kristi Bøn i Gethsemane” malet af C. A. Schleisner, blev afløst af et alterbillede i nyforgylt ramme, malet af billedkunstner Maja Lisa Engelhardt. Billedet forestiller Kristus, der træder frem bag forhænget. Det korresponderer med altertæppet, der henter sit motiv i pagtens ark.

De to gamle alterbilleder er ophængt på kirkens vægge.

På kirkegården er tyske navne dominerende. Gennem mange år var det skik, at tyskerne fra Grønhøj blev begravet nord for kirken – og tyskerne fra Haurdal syd for kirken. På kirkegården blev i 1959 rejst en mindesten med de 30 tyske slægtsnavne på.

Kartoffelpigen i Frederiks Anlæg

I anledning af 225-året for kartoffeltyskernes ankomst til Alheden blev der samlet penge ind til en skulptur til anlægget i Frederiks.

Pengene blev brugt til en ”kartoffelpige” – en skulptur, udført i rønnegranit af billedhugger Ole Mynster Herold. Kartoffelpigen sidder på knæ, og i sit forklæde har hun kartofler. Billedhuggeren har udført skulpturen sådan, at kartoffelpigens ryg er formet som en kartoffel – og dermed er skulpturen både en hyldest til kartoffeltyskerne, som lærte os at spise kartofler, og til heden, som gav os kartofflen.

Slægter

Der ankom i alt 329 familier i årene 1759 -1761. Mange rejste igen - frivilligt eller efter udvisning. Nedenstående liste er en fortegnelse over de familier, der blev i landet efter 1765.

De mest kendte er formodentlig de 30 familier, hvis navne er hugget ind i stenen på Frederiks kirkegård. Disse familier blev bosat i Haurdal og Grønhøj.

Andre blev bosat på hedearealer som Gråmose, Kompedal, Christianshede, Julianehede samt Randbøl Hede. Disse familier er nok mindre kendte, men de hører også til kartoffeltyskerne, og der findes efterkommere efter dem.

Kartoffeltyskere

Mindesten på Frederiks kirkegård for kartoffeltyskerne

I alt kom 965 personer fordelt på 265 familier til Danmark. Heraf forlod en stor del dog landet efter få år. Efter udvisning i 1763 af en del familier, der blev betegnet som *uduelige*, valgte andre at forlade Danmark til fordel for Rusland, så kun 59 familier var tilbage.

Kartoffeltyskerne havde begrænset succes med at opdyrke den jyske hede, der først for alvor blev gjort til landbrugsjord efter 1864. En del familier holdt dog ud og deres efterkommere dominerer i dag slægter som *Bitsch*, *Frank* og *Øhlenschläger*.

I Frederiks Sogn (opkaldt efter Frederik 5.) nær Karup i Midtjylland opførtes i 1766 en kirke for de tyske landarbejdere. I dén blev der prædikeret på tysk indtil 1870.

På Frederiks´ kirkegård blev der i 1959 ved 200-års jubilæet for de første kolonisters ankomst opsat en mindesten med følgende navne på de kartoffeltyske familier, som bosatte sig på Alheden syd for Viborg: *Agricola*, *Betzer*, *Bitsch*, *Bräuner*, *Bärthel*, *Cramer*, *Dickes*, *Dürr*, *Frank*, *Harritz*, *Herbel-Schmidt*, *Hermann*, *Herold*, *Jung*, *Krath*, *Kriegbaum*, *Lajer*, *Lauth*, *Marquard*, *Maul*, *Morratz*, *Gantzhorn*, *Marcher*, *Philbert*, *Rost*, *Schønheider*, *Wacher*, *Wendel*, *Winkler*, *Würtz*.

Andre kartoffeltyske familier blev bosat i Sydjylland på Randbøl Hede syd for Billund. Også i Sønderjylland bosatte sig kartoffeltyskere. Landsbyerne som Christiansholm, Frederiksfeld (*Friedrichsfeld*), Frederiksholm (*Friedrichsholm*), Frederiksgrave (*Friedrichsgraben*), Frederikså (*Friedrichsau*), Ny Bjernt (*Neuberend*), Ny Duvensted (*Neu Duvenstedt*), Prinsemose (*Prinzenmoor*) og Sofieham (*Sophienhamm*) i det sydlige Sydslesvig opstod omkring 1761/1762 som kolonistbyer.

Betegnelsen Kartoffeltyskere er i øvrigt ikke ment som en nedsættende betegnelse, men hentyder til at man anså kartoflen for at være den afgrøde, det var nemmest at opdyrke på den jyske hede.

Kilde: Wikipedia, den frie encyklopædi

Fra ”TRAP DANMARK”

Den egentlige Alhede ligger i sognene Frederiks, Karup, Resen og i noget af Thorning sogn, selv om navnet ofte bruges om de store hedestrækninger på begge sider af Karup å, således også de store heder i Haderup og Grove sogne, i det gamle Ringkøbing amt.

1759 indkaldte regeringen omkring 1000 mennesker (265 familier) fra egnene omkring Rhinen og Main, som skulle opdyrke Alheden. Man byggede først jordhytter til dem, senere små gårde (i alt 97), der fordeltes i små landsbyer, oprindelig anlagt efter Rhinegnens mønster med to snorlige gader, hvori hvert hus var indrettet til to familier, og med en brønd i hver gade. Hver mand fik et par stude, en ko, en plov, harve og vogn.

I den første tid måtte staten føde kolonisterne. Efter at lyngen var afbrændt, såede man først boghvede, senere rug og kartofler. Resultatet var dog dårligt, dels da man havde valgt noget af den dårligste jord uden eng og vandløb, dels da de fleste af kolonisterne var håndværkere uden kendskab til landbrug. Mange rejste derfor tilbage eller flyttede andetsteds hen (18 familier således til Randbøl hede).

1768 var der kun 49 familier med 241 personer tilbage, bosat i de to byer Haurdal og Grønhøj. Ved store pengetilskud (1760 – 66 omkring 300.000 rdl.) lykkedes det at opretholde kolonierne, indtil de (”Kartoffeltyskerne”, som de kaldtes) kunne klare sig selv.

I de første år boede der i hver af de to byer en teologisk kandidat, der prækede, medens præsten i Thorning og den reformerte præst i Fredericia besøgte de andre kirkelige handlinger. 1764 fik kolonien sin egen lutheranske præst i ungarenen Oswald, der boede i Frederikshede (Haurdal). 1773 fik præsten sin egen præstegård ved kirken.

Kirkesproget var tysk, indtil det 1856 bestemtes, at det skulle være afvekslende dansk og tysk, og siden 1870 er det udelukkende dansk.

Kolonisterne er blevet selvejere siden 1852, og mange af dem er blevet forholdsvis velhavende folk; de har helt opgivet det tyske sprog og er smeltet sammen med den øvrige befolkning.

Kilde: **TRAP DANMARK**, femte udgave, bind 17, side 449

Otto Geisler